

4.1

MENIACA SA IDENTITA SLOVENSKÝCH SÍDEL

Karol Kasala

Slovenská spoločnosť prešla v období po roku 1989 významnými zmenami: demokratizáciou politického systému smerom k pluralitnej demokracii, premenou centrálne plánovanej ekonomiky na otvorenú trhovú ekonomiku, sociálnou a kultúrnou modernizáciou. Zmeny, ktoré sú všeobecne hodnotené pozitívne, sprevádzali aj negatívne dôsledky resp. boli sčasti vnímané rozdielne. Ešte výraznejšie sa narušili sociálne väzby, odcudzenie miest dovŕšil individualizmus západného typu. Naďalej pokračovalo „narúšanie identifikačných báz“ – rodiny, cirkvi, susedstva, spolkov a spoločenstiev.

Zmeny, ktoré zasiahli mestské a vidiecke prostredie v SR a iných postkomunistických krajinách, boli pokračovaním trendu siahajúceho hlboko do počiatkov 20. storočia, kedy sa tradičná, viac-menej rurálna spoločnosť urbanizovala a industrializovala, pričom sa menili hodnoty, postoje, vzťahy a životný štýl. Menilo sa však aj urbánne a po roku 1948 rurálne prostredie, vrátane vizuálnej podoby a funkčných zmien. Preto sa v tejto analýze zmien identity sídel v Slovenskej republike sústredíme na obdobie posledných približne 100 rokov, resp. predovšetkým na zmeny po roku 1948 a 1989. Cieľom tohto príspevku bolo predložiť najvýznamnejšie príklady zmeny identity v mestských i vidieckych obciach krajiny v kontexte podmieňujúcich faktorov ich zmeny.

Identita obcí Slovenska je súčasť výskumnej orientácie členov a študentov Katedry regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny PRIF UK v období rokov 2006-2014 a jej súčasťou boli monografia, vedecké články a záverečné bakalárske a diplomové magisterské práce. Projekt spracovania identity a jej zmien bol súčasťou širšieho grantového projektu VEGA 1/4046/07 „Ekonomická, kultúrna a sociálna transformácia vybraných lokalít Slovenska: teoreticko-metodologická báza a aplikácie“. Projekt grantovej úlohy, ktorej riešiteľmi boli traja členovia Katedry regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny PRIF UK v Bratislave je podľa jeho abstraktu zameraný na transformačné procesy (ekonomická transformácia a trans-

formácia priestorovej štruktúry resp. funkčná a priestorová reorganizácia) a zmeny identity v kontexte globalizácie, postmodernej spoločnosti a postmodernizácie, informačnej a postindustriálnej spoločnosti, geopolitických a geoeconomických zmien a v kontexte zahraničných skúseností. Lokality sú testovacími jednotkami, ktoré poskytujú zovšeobecnenia a teoreticko-metodologické impulzy. Implikácie teórii a metodológii regionálnej geografie sú späť s použitím kvalitatívnych metód, ich trianguláciou a zmenami použitia, kontextami a pozicionalitou, s identitou v kontexte, pluralizmom a zdieľanými hodnotami a pod.

Transformácia mestských a vidieckych sídel je jednou z najfrekvencovanejších oblastí výskumu geografie sídel a jej význam vzrastá predovšetkým v obdobiach výrazných celospoločenských zmien. V postkomunistických krajinách prebehli hlboké systémové transformačné zmeny predovšetkým v prvom období tranzitívneho obdobia – v 90. rokoch 20. storočia. Zmeny sa týkali všetkých oblastí spoločnosti a je preto logické, že sa prejavovali aj na lokalitách vo všetkých ich zložkách. Etabloval sa nový politický a ekonomický systém a prebiehali hlboké sociálne a kultúrne zmeny. Hlboká kultúrna transformácia prebiehala a stále prebieha nielen v postkomunistickom priestore, ale aj v západnom svete. Slovensko prešlo procesom modernizácie neskôr ako väčšina Európy, v rurálnom prostredí až v 20. storočí. Sprievodným javom bol rozpad tradičných spoločenstiev a susedstiev a tradičnej viacgeneračnej rodiny. To viedlo najprv v mestách a počas obdobia socializmu aj na vidieku ku kríze identifikácie a rastúcej anonymite. V období „reálneho socializmu“ a ešte výraznejšie po roku 1989 dochádza k hodnotovým zmenám, predovšetkým k liberalizácii spoločnosti. Tradične konzervatívne Slovensko je v dôsledku týchto zmien rozdelené na hodnotovo konzervatívnu a liberálnu časť. Tieto javy sú dôsledkom procesov modernizácie a postmodernizácie, globalizácie a generačných rozdielov.

4.1.1 Teoretické východiská výskumu identity lokalít

Vzhľadom k charakteru výskumov identity a jej zmien je obzvlášť významná teoretická a metodologická príprava. V tejto časti príspevku sa preto sústreďíme na definíciu (vnímanej) identity, teoretické (epistemologické, ontologické, paradigmatické) predpoklady výskumu a najmä na metodológiu a konkrétne použité metódy.

Identita je pojem, ktorý patrí v období posledných dvoch desaťročí medzi najfrekvencovanejšie koncepty sociálnych vied. V tomto príspevku, v nadväznosti na spracované empirické štúdie, definujeme identitu ako vnímanú

jej obyvateľmi prípadne vnímanými „ľuďmi zvonku“. Z tohto hľadiska je koncept bližší niektorým pojmom predovšetkým humanistickej geografie než súčasnému chápaniu identity. Pri výskume identity lokality je lokalitou chápané miesto, ponímané v zmysle humanistickogeografického nazerania (o humanistickej geografii vid' napr. Ley, D., Samuels, M. S., 1978). Miestu sa vo svojej práci venujú mnohí autori, vid' napr. Cresswell, T., 2004, Matlovič, R., Matlovičová, K., 2007 a pod. Cresswell zdôrazňuje korene v mieste, zakorenenie (*rootedness*) ako základ vzťahu k miestu. Identita charakterizuje unikátne miesto, problematickým sa tak zdá poňatie identity ako „objektívneho“ konceptu; identita akoby imanentne zdôrazňovala unikátnosť. Identita zdôrazňuje špecifičnosť miesta resp. regiónu, jeho podstatu (porov. Baranskij, N. N., 1953). Istou pridanou hodnotou, niečím navyše je duch miesta (*genius loci*), „vyžarujúci“ unikátne v danom mieste/regióne, spätý s jeho osobnosťou (Barnes, T., Curry, M., 1983). Podobný termín *sense of place* používa humanistická geografia; zmysel miesta, význam, ktorý mu dávajú ľudia. J. Vávra (2010, s. 464) o vzťahu *sense of place* a identity píše: „S významom miesta je spojená identita a charakter miesta, a to jak ve vnímaní a cítení místních obyvatel, členů lokální komunity, tak také návštěvníků.“. Autenticita miesta a *placelessness* ako jej oppositum – strata významu, jedinečnosti, identity miesta, ktorej dôsledkom je subjektívne vnímaná cudzota miesta (Relph, E., 1976). Identita tak súvisí s emocionálnym vzťahom k miestu/regiónu (*attachment to place*) a autori predovšetkým z oblasti humanistickej geografie používajú pojmy *topophilia*, *inauthenticity* a *authenticity* (Relph, E., 1976) a pod. Identitu spoluvytvárajú prvky hmotného charakteru (v zmysle anglosaského termínu *visible landscape*; architektúra, funkčná štruktúra, komunikácie, viditeľné symboly) i nehmotné prvky (hodnoty, mentalita, životný štýl, vzťahy, susedstvá a spolky, interpersonálna komunikácia a pod.)

Identita, ktorá sa tradične chápala ako vymedzovanie sa voči niečomu, „my“ a „oni“ v zmysle špecifičnosti, odlišnosti a v zmysle zdieľaných hodnôt a postojov, v období od 80. rokov 20. storočia zdôrazňuje moc. Neomarxizmom ovplyvnené „post-filozofie“ a predovšetkým feministické, gender a queer prístupy, dávajú do súvisu moc a zneužitie rodových či rasových rozdielov. Postkolonializmus zdôrazňuje, ako Západ vníma Orient ako niečo iné, orientálne, tajomné a na základe západného pohľadu, optikou kultúry Západu. Aj v dôsledku vplyvu postkolonializmu hovoria niektorí autori o tretej vlne feminizmu, kritizujúc fakt, že feministické štúdie sú najčastejšie produktom bielych žien, príslušníčok stredných vrstiev. Meniaca sa identita lokality má pri hodnotení transformácie lokalít dôležitú úlohu, pretože je komplexnejším javom a procesom, zahŕňa dôsledky ekonomických, kultúrnych, sociálnych i politických zmien, dotýka sa teda aj a nedá sa oddeliť od

globalizácie a ňou prenášaných kultúrnych štýlov (životný štýl, hodnoty), „postmodernizácie“ a trendov, ktoré prináša (fragmentácia spoločnosti na široké spektrum subkultúr). Rozpad tradičných hodnôt a istôt, identifikačných prvkov akými boli susedstvo, farnosť, pouličný obchod či pohostinstvo a prienik „cudzích“ prvkov do lokalít (imigrácia v dôsledku suburbanizácie či druhého bývania, veľké investičné zámery – najmä zahraničné investície, typické globalizačné vplyvy, ale aj meniaci sa sociálna stratifikácia) narúšajú pôvodnú identitu, prejavujúcu sa v charakteristických prvkoch v mnohých oblastiach od spôsobu života, postojov, noriem správania a hodnôt cez postoje voči „prišielcom“ a sociálnym zmenám až po oblasť viditeľnej kultúry či zmeny v zamestnanosti, volebných preferenciách a demografickom správaní (Kasala, K. 2006).

Ďalším používaným pojmom, ktorý je potrebné aspoň stručne objasniť, je lokalita. V novej regionálnej geografii sa rozvinula oblasť výskumu lokalít *locality studies*, so zameraním na štúdium lokalít v ich globálnom kontexte, v súlade s ich neomarxistickými východiskami najmä v kontexte ekonomických a sociálnych vzťahov a procesov, ktoré ich podmieňujú (viď napr. Cooke, P., 1986, Urry, J., 1986, Massey, D., 1993 a iné). Druhý prúd štúdií v novej regionálnej geografii je ovplyvnený sociálnovednými teóriami, najmä teóriou štruktúry britského sociológa Anthony Giddensa (1984). Spoločnosti sú podľa tejto koncepcie organizované do locales, regionalizovaných sociálnych systémov, prostredí pre interakcie; lokalitu teda chápe ako sieť interakcií. Švédsky geograf Alan Pred miesto – lokalitu charakterizuje nasledovne: „Miesto je teda proces, pomocou ktorého sa reprodukcia sociálnych a kultúrnych foriem, formácia biografii a transformácia prírody stáva nepretržite jedna druhou v tom istom momente ako sa časopriestorové špecifické aktivity a mocenské vzťahy stávajú nepretržite jedny druhými“ (Pred, 1984, p. 282). Chápanie lokality pri štúdiách ich identity je však skôr blízke humanistickogeografickému poňatiu. Humanistická geografia akcentuje miesto so subjektívnym významom, unikátnosťou, personalitou, miesto vnímané. „Interpretovať význam miest teda znamená interpretovať subjektívny význam osôb, ktoré konajú s cieľom meniť, užívať alebo brániť zmenám v oblasti na Zemi“ (Gibson, E., 1978, p. 138).

Ontologickým a epistemologickým východiskom štúdií identity lokalít a ich zmien (ontológia ako podstata reality, epistemológia skúmajúca proces poznávania aj vo vzťahu medzi výskumníkom a poznávaným subjektom) v zmysle klasifikácie E. G. Gubu a Y. S. Lincolnovej (Gabrielian, V., 1999) je konštruktivizmus (poznatie reality je závislé na konvencii, ľudskej percepcii a sociálnom experimente a je intersubjektívne) – ontológiou relativizmu

a epistemológiou subjektivismu. Relativizmus zdôrazňuje (T. Barnes: *Relativism in The Dictionary of Human Geography*, 2000) nemožnosť poznania mimo nášho partikulárneho lokálneho kontextu (ktorým je história, geografia, rod, trieda, kultúra apod.). Subjektivismus zdôrazňuje subjektívnu skúsenosť v procese poznávania a vzájomný vzťah a prepojenie medzi výskumníkom a skúmaným „objektom“. Okrem týchto základných ontologických a epistemologických tradícií je možné uvažovať aj o ich podrobnejšom členení resp. charakter ontológií a epistemológií majú aj niektoré ďalšie filozofické smery. Z hľadiska skúmanej problematiky (výskum vnímanej identity lokality a jej zmeny) plní úlohu ontologicko-epistemologického východiska najmä fenomenológia.

„Fenomenologie (z řeckého *fainomai*, ukazují se), znamená obecně přesně zkoumání jevů. Místo zkoumání podstat a skutečností samých se tedy zabývá skutečností, tím, jak se věci „samy“ člověku ukazují“. Jadrom fenomenologickej *epoché* – zdržania sa úsudku, odstránenie predpokladov a presvedčení (vrátane presvedčení o existencii vecí), poznania, perцепcií, myšlienok – je čo najviac sa priblížiť k pôvodnému zdroju obsahov svojej skúsenosti, k fenoménu a získať tak vzhľad do skutočnej skúsenosti fenoménu. Tento proces stiahnutia sa späť a pozdržania úsudku je nazývaný fenomenologická redukcia; umožňuje preniknúť k veciam samotným. Fenomenologická analýza (metóda) sa pokúša pochopiť veci z nich samých, vysvetliť pojmy z ich pôvodného významu. Je teda nevyhnutné zbaviť sa všetkých svojich predpokladov, úsudkov, vysvetlení, vier..., ktoré by mohli ovplyvniť bezprostrednú skúsenosť a znemožniť tak použitie fenomenologickej metódy. Existenciálny priestor, podľa francúzskeho existencialisticko-fenomenologického filozofa Maurice Merleau-Pontyho, je žitý a vecou skúsenosti, spätý s emóciami a pocitmi. Žitý svet (*Lebenswelt*) teda nie je predmetom vedeckého skúmania, ale bezprostrednej skúsenosti. Na pôde geografie sa s fenomenológiou spája činnosť Petra Gouldea a humanistického geografa (humanistická geografia je prepojením fenomenológie a hermeneutiky) Yi-Fu Tuana.

Filozoficko – paradigmatickým východiskom prác zameraných na meniacu sa identitu lokality sa zaoberáme v monografii (Kasala, K. a kol., 2009). V nasledujúcom texte sa sústreďíme na filozoficko-paradigmatické smery (z hľadiska ich ontológie, epistemológie a metodológie), ktoré v príspevku ešte neboli charakterizované, a ktoré sú dôležité z hľadiska meniacej sa vnímanej identity lokality:

- *Humanistická geografia* – jej filozofickým zdrojom je predovšetkým humanizmus (rôznorodé a prevažne racionalistické myšlienkové prúdy, ktorých spoločným menovateľom je záujem o človeka a jeho problé-

my) a fenomenológia. Humanistická geografia sa rozvíjala na tradíciách novokantovstva a francúzskej regionálnogeografickej školy (Paul Vidal de la Blache) ako reakcia na pozitivistickú filozofiu. Predchodcami moderných humanistickogeografických štúdií boli J. K. Wright a *geosofia* a krajinné štúdie Davida Lowenthala. V 70. rokoch sa humanistická geografia rozvíjala ako „rastúci záujem o to, čo človek je a môže robiť“ (Yi-Fu Tuan) a ako „pokus pochopiť zmysel, hodnotu a ľudský význam životných udalostí“ (Anne Buttmer). Spoločným menovateľom prác je centrálna úloha ľudského vedomia a človeka ako aktéra, ľudskej aktivity. Človek je v strede geografického výskumu: jeho svet, činnosť, myslenie, postoje a hodnoty, jeho prostredie. Humanistickogeografické štúdie majú dve základné zamerania:

- a) kultúrne krajiny ako texty a ako predstavy, zmysel a akcie v krajinách a miestach, literatúra a umenie; metódy hermeneutiky a históriografie;
 - b) sociálna konštrukcia miest, *Lebenswelt*, *placelessness*; fenomenológia.
- *Sense of place* je častým zameraním humanistickogeografických prác, blízkym nášmu poňatiu identita miesta. *Sympatia*, náklonnosť k miestu (*attachment*) a spolupríslušnosť (*belonging*) charakterizujú vzťah k miestu (miesto – *place* – je ústredným pojmom humanistickej geografie), ktoré je v HG chápané ako unikátne. Stupeň autenticity miesta vyjadrujú pojmy *authenticity*, *inauthenticity* a *placeless*; *placelessness* (Relph, E., 1976) znamená čosi ako strata autenticity miesta.
 - *Postštrukturalizmus* je alternatívou k štrukturalizmu. Za jeho vznikom stáli najmä francúzski filozofi (zväčša pôvodom štrukturalisti) Roland Barthes, Jacques Derrida a Michel Foucault. Postštrukturalizmus zdôrazňuje, že väčší význam ako zmysel prisudzovaný autorom má zmysel prisudzovaný čitateľom (R. Barthes r. 1968 prehlásil: „Smrť autora“ a „Zrodenie čitateľa“). Štrukturalistická idea nezávislého výskumníka, nadradeného nad subjektom výskumu, bola nahradená chápaním ich neoddeliteľnosti. Kľúčovou je interpretácia textu, ktorá je kontextovo orientovaná. Pohľad na *self* je vecou diskurzu. Objektmi analýzy diskurzu (spätej najmä s Michelom Foucaultom) sú písomný text, rozhovor, komunikačná udalosť... (teda všetky spôsoby komunikácie vrátane znakov a symbolov, gest...), ktoré sú definované rôznorodo v zmysle postupností viet, výrokov a aktov reči. Diskurzy musia byť uvažované v kontexte moci. Metóda dekonštrukcie (Jacques Derrida) je proces analýzy textov až dovtedy, kým nie sú odhalené ich skryté a potlačené predpoklady. Dekonštrukcia predpokladov a systémov poznania umožňuje odstrániť binarity (mužské-ženské, reč-písomný text, racionálny-

emocionálny, symbolický-imaginatívny....) a porozumieť, ako sa môžu stať jedna druhou (jazyk písmom, racionálne emocionálnym a pod.)

- Hermeneutika je náuka o interpretácii textu. Vznikala najmä na pôde teológie ako biblická hermeneutika, zameraná na interpretáciu Biblie (Friedrich Schleiermacher) a interpretáciu dejín (Wilhelm Dilthey). Na rozdiel od prírodných vied, ktorých cieľom je explanácia, je cieľom sociálnych vied porozumenie (o porozumení napr. Kasala, K., 2003). Hermeneutika v 20. storočí sa zameriava o. i. na prekonanie „bludného kruhu hermeneutiky“ – porozumenie celku predpokladá porozumenie jeho častí a tie môžeme porozumieť iba v kontexte ich celku. Interpretátor navyše vkladá do porozumenia svoje vlastné predpoklady (predporozumenie). Bludný kruh hermeneutiky rieši hermeneutický postup, mnohokrát popísaný v literatúre.

Meniacu sa identitu lokality môžeme študovať niekoľkými možnými spôsobmi a jednotlivé prístupy stručne načrtáva nasledujúci text:

Tradičný a systémový prístup

Lokalita chápaná ako systém (*das Länderkundliche Schema*); meniaci sa identita ako historický vývoj; funkčno-priestorový vývoj, morfogenetická analýza; meniace sa využitie zeme a priestorová štruktúra; bytová výstavba a sociálne zmeny - zamestnanosť podľa sektorov.

Prístup novej regionálnej geografie

Lokalita ako sociálny systém, nepretržite ovplyvňujúci a ovplyvňovaný; lokalita v širšom priestorovom kontexte; globalizácia a identita; regionálne transformácie lokality a ich hlavní aktéri; sociálne zmeny, práca a kapitál, etnické menšiny a ženy; inštitúcie, moc, rovnosť.

Fenomenologicko-humanistický prístup

Lokalita ako miesto s významom, zmyslom a duchom, s vlastnou personalitou, vnímané miesto; lokalita má svoje špecifiká, má byť „pochopená“, porozumená – cieľom je odkryť jej (skryté) najpodstatnejšie črty, jej význam;

lokalita je unikátna, má vlastnú individuálnu identitu; problémom je „odkrytie“ identity, jej interpretácia.

Problém interpretácie lokality a jej identity:

Porozumenie, predporozumenie (vnášanie vlastných predpokladov) a bludný kruh porozumenia – hermeneutický kruh. Dilthey – problémom porozumenia celku je, že ho môžeme pochopiť iba na základe pochopenia jeho častí, ktoré však môžeme pochopiť iba vtedy, ak predtým pochopíme celok; metóda porozumenia: zdokonaľovanie čiastkových záverov, vytváranie predbežnej predstavy o celku, upresňovanie významu častí, následná oprava predstavy o celku... Interpretátor a text sa tak vzájomne neustále ovplyvňujú, porozumenie je dialógom medzi nimi (Gadamer, H., G., 1987, p. 320). Dôležité je „špecifikovať myšlienky, motívy a ideje prítomné pred udalosťou“ (Gibson, E., 1978, p. 143). „Pochopenie musí ísť mimo úzkej definície *verstehen*, uvážiť širšie kontexty, v ktorých sa akcie vyvíjajú“ (Ley, D., Samuels, M., S., (eds.), 1978, p. 122). Podľa M. Webera sa možno podstate sociálnych javov priblížiť iba uchopením významových súvislostí (*Sinneszusammenhänge*). „Geografi sa zaoberajú skôr kontextom a významom než príčinou“ (Hart, J., F., 1982, p. 14).

4.1.2 Metodológia a metódy výskumu (Kasala, K. a kol., 2009)

Dedukcia, indukcia a abdukcia sú tromi základnými druhmi logického uvažovania. Pri dedukcii sú závery determinované pravidlami a predpokladmi, je to proces vyvádzania dôsledkov z predpokladov. Korektná dedukcia zabezpečuje pri správnych predpokladoch pravdivé závery. Pri indukcii sú determinované pravidlá na základe početných príkladov záverov založených na predpokladoch. Na základe mnohých dôsledkov usudzuje na pravdepodobné východiská. Predpoklady podporujú závery, ale nepodmieňujú ich. Abdukcia znamená determinovanie predpokladov, predpoklady by mohli objasniť závery. Vychádza z faktov, z ktorých vyvodzuje najpravdepodobnejšie alebo najlepšie závery. Vo vede sa považujú za základné metódy uvažovania (Holt-Jensen, A., 1999) induktívne (skúsenosť → usporiadané fakty → induktívna generalizácia a tvorba zákonov a teórií → explanácia) a hypoteticko - deduktívne usudzovanie (skúsenosť → na základe predstavy reálneho sveta vybudovanie modelu a hypotéz → verifikácia dát s prípadným opakovaním procesu v prípade negatívnej spätnej väzby → tvorba zákonov a teórií → explanácia). A. Holt-Jensen uvádza (na základe

práce M. Alvessona a K. Sköldberga, 1994; Holt-Jensen, A., 1999) schému troch základných ciest k vedeckej explanácii:

- deduktívnej (od teórie cez empirické pravidlá a zákony k empirickým dátam),
- induktívnej (od empirických dát k empirickým pravidlám a zákonom) a
- abduktívnej s postupnosťou (empirické dáta →) empirické pravidlá a zákony → teória → empirické pravidlá a zákony → empirické dáta.

Tento spôsob práce je veľmi častý a blízky aj výskumu identity lokality. Najdôležitejším cieľom tu je „odhalenie skrytého významu“, porozumenie podstate, a preto z hľadiska metodológie kľúčovou je hermeneutika.

Vyššie citovaný „epistemologický lievik“ (Holt-Jensen, A., 1999) charakterizuje metodológiu ako prostriedok, pomocou ktorého musí nadobudnúť epistemológia konkrétnu podobu (hypoteticko-deduktívny prístup...), kým metódu tvoria pravidlá a doporučenia pre zhromažďovanie, spracovanie, analýzu a prezentáciu dát. Základnými metódami sú kvantitatívna a kvalitatívna metóda. C. A. Howard (2003, p. 40) podáva nasledujúcu charakteristiku metód:

- *Kvantitatívna metóda*: inštrumentatívna; testovanie hypotéz; náhodný výber; deduktívna; generalizácia; pokúša sa predikovať.
- *Kvalitatívna metóda*: holistická; dôležitý je kontext; výskumník je nástrojom; vyvíjajúca sa teória; zmysluplný výber; induktívna; transferabilita; hľadajúca porozumenie.

Výhody kvalitatívnych metód, dôvody ich použitia: výsledky poskytujú väčší detail o správaní, postojoch a motivácii; výskum je intenzívnejší a flexibilnejší, umožňuje bádateľovi skúmať s väčšou voľnosťou; výsledky sú založené na menších vzorkách a často nie sú reprezentatívne; výskum zvyčajne nemôže byť opakovaný, čo mu dáva menšiu hodnovernosť; analýza výsledkov je omnoho viac subjektívna. (Joppe, M., nedatované).

Kvalitatívna metóda je orientovaná na porozumenie aktérovho hľadiska, subjektivistická a explanačná. Výskum vnímanej identity je jednoznačne spätý s kvalitatívnou metódou. Význam predovšetkým porozumenia a kontextu z nej vytvára jediná použiteľnú metódu, pričom je z dôvodov validity a reliability výskumu vhodné použitie viacerých metodických techník a procedúr – triangulácia. Metodologická (použitie viacerých metód), dátová (rôzne zdroje dát), triangulácia výskumníkov (viacerí výskumníci zahrnutí vo výskume) a teoretická triangulácia (použitie viacerých teórií a perspektív pri analýze a/ alebo interpretácii dát) umožňujú lepšie porozumenie, ale aj

validitu a reliabilitu výskumu. Kvalitatívna metóda teda umožňuje (a dokonca odporúča) použitie viacerých teoretických perspektív, podobne ako súčasné filozoficko - paradigmatické východiská nabádajú k používaniu viacerých metodológií a metód a pripúšťajú aj použitie rôznych perspektív pri jednom výskume (*bricolage*).

Fenomenologická perspektíva je zameraná na odkrývanie „podstaty a významu ... bez využitia predpokladov a metód vedy, ale skúmaním ľudskej interpretácie a skúsenosti priestoru a miesta“ (Robinson, 1999 in Shaw, 2001, s. 64-65).

Thick description (Clifford Geertz) - na základe úvahy Gilberta Ryla o žmurknutí, ktoré môže byť rôznym signálom ale aj tikom či parodovaním. Kultúra je kontext, v ktorom môžu byť udalosti, procesy, správanie a inštitúcie zrozumiteľne, t. j. široko (*thickly*) popísané (Geertz, C., 1973). „Prístup *verstehen*“ znamená vidieť veci z aktérovho hľadiska. „Myslieť nielen realisticky a konkrétne o nich, ale najmä kreatívne a imaginatívne s nimi“ (Geertz, C., 1973). „Je pokusom dať zmysel...ich popisom v detaile z mnohých hľadísk“ (Robinson, 1999 in Shaw, W., S., 2001, p. 66).

Narrative (rozprávanie) je príbeh, interpretujúci nejaký aspekt sveta v jeho historickom a kultúrnom kontexte a kontexte subjektu človeka. „Produkcia významu môže byť čítaná buď cez skúmanie semiotických posolstiev prezentovaných napr. v architektúre a zastavaných prostrediach, alebo cez analýzy textov (napr. prostredníctvom výskumných rozhovorov)“ (Shaw, W., 2001, p. 61).

Rozdiel: kronika (*chronicle*): je - „jednoduchý chronologický súpis najdôležitejších udalostí, ako postupne nastali“ (Cronon, W., 1992) - rozdiel od *narrative*; pri *chronicle* sme menej schopní postihnúť prečo a ako veci nastali, veci sa zdajú byť menej prepojené navzájom, ľahko strácame niť ich vzájomných väzieb, ak nemáme spôsob akým organizujeme tok udalostí, nie sme schopní pochopiť. Podľa Aristotela (*Poetics*) „má začiatok, stred a koniec“ (na rozdiel od *chronicle*). „Ľudské záujmy a konflikty vytvárajú hodnoty v prírode, ktoré naopak poskytujú morálne centrum pre naše *stories*.“ (Cronon, W., 1992, p.1369). „Stories sú skutočnými teleologickými formami, v ktorých udalosť je vysvetlená/objasnená predchádzajúcimi udalosťami alebo príčinami, ktoré k nej viedli.“ (Cronon, W., 1992, p. 1370).

Case study (prípadová štúdia) nie je kvalitatívnou metódou, ale prístupom, výskumnou stratégiou, nahrádzajúcou veľké výbery charakterizujúce

obmedzené množstvo premenných. Široká a do hĺbky idúca charakteristika jednej udalosti, vedúca k pochopeniu jej príčin. Niektoré typy:

- ilustratívne prípadové štúdie (pomáhajú interpretovať a pochopiť neznáme);
- prieskumné (pred zavedením rozsiahleho výskumu, pomáhajú identifikovať otázky a miery);
- kumulatívne (agregujú informácie získané z niekoľkých strán v rôznom čase);
- retrospektívne alebo prospektívne – zamerané na budúcnosť);
- narrative case studies (prezentujú výsledky vo forme rozprávania/príbehu)

Content analysis (analýza obsahu) je lingvistickou procedúrou identifikujúcou frekvenciu najčastejšie používaných kľúčových slov (niekedy v ich špecifickom kontexte) najmä v médiách. Kvalitatívna analýza obsahu – kategorizovaný je obsah komunikácie (reč, písomný text, titulky v médiách...); zameriava sa viac na intencionalitu a jej implikácie. Konceptuálna analýza analyzuje výskyt pojmov; na nej stavia relačná analýza, ktorá skúma vzťahy medzi pojmami v texte.

Unstructured interview – neštruktúrovaný rozhovor na rozdiel od štandardizovaného rozhovoru: Poradie ani znenie otázok nie je vopred určené, vychádza z predchádzajúceho dialógu; je vhodný pri výskume v odlišnom kultúrnom prostredí s odlišnou hodnotovou štruktúrou. Priama interakcia medzi výskumníkom a skúmaným jednotlivcom/ skupinou. Umožňuje širšie postihnúť skúmaný problém; je unikátne, čo sťažuje analýzu získaných dát.

Participant observation (zúčastnené pozorovanie). Pozorovateľ je súčasťou sociálneho prostredia, ktoré sleduje, je dlhodobo včlenený do situácie. Aplikované úspešne pri štúdiu subkultúr alebo skupín zdieľajúcich silný zmysel identity. Problémy: subjektivita skúmajúceho; možnosť ovplyvnenia subjektu pozorovania vlastnou prítomnosťou. Výhody: pozorovanie sa koná v prirodzených podmienkach; pozorovateľ môže nadobudnúť dôverný vzťah a sledovať emociálne reakcie; môže zaznamenať kontext dôležitý pre význam a hodnoty. Rad výskumných techník: neformálne rozhovory, priame pozorovanie, participácia na živote skupiny, kolektívne diskusie, analýza osobných dokumentov produkovaných v skupine a i..

Grounded theory je prístup systematického nazerania na kvalitatívne dáta (prepisy interview, protokoly pozorovaní...), generovanie teórie z dát. Sú-

časti procesu Grounded theory podľa Glasera a Straussa (2006): Memoing-memos sú pomenovania konceptov, ich porovnávanie, vzťahy medzi nimi; sorting vedúce k novým ideám a writing. Grounded theory obsahuje tri základné prvky:

- *theoretical sensitive coding* (vytváranie teoretických konceptov, ktoré objasňujú skúmané fenomény);
- *theoretical sampling* (rozhodnutie s kým uskutočniť rozhovor alebo čo pozorovať);
- potrebu porovnať (*compare*) fenomény a kontexty.

4.1.3 Empirické štúdie výskumu transformácie lokalít na Slovensku a zmien ich identity

V rámci grantovej úlohy VEGA 1/4046/07 „Ekonomická, kultúrna a sociálna transformácia vybraných lokalít Slovenska: teoreticko-metodologická báza a aplikácie“ ako aj po jej ukončení bolo uskutočnených približne empirických štúdií. Najpočetnejšími boli štúdie zamerané na identitu lokality a regiónu, transformáciu identity – meniacu sa identitu a faktory podmieňujúce zmeny identity. Identita bola študovaná predovšetkým ako vnímaná samotnými obyvateľmi a s tým súvisel aj do veľkej miery subjektívny prístup a použitie kvalitatívnych metód. Identita lokality je zameraná na samotnú podstatu lokality, odhalenie jej najcharakteristickejších osobitostí a najpodstatnejších črt a navyše je pomerne komplexným fenoménom. Z tohto hľadiska je nevyhnutné vnímať aj jej význam z hľadiska cieľov celého projektu. Dáva teda aj veľmi dobrý obraz o tom, čo sa s lokalitou deje, akým zmenám podlieha, ktoré procesy ich podmieňujú, ako súvisia so zmenami v širšom regionálnom kontexte a ako sú zaradené (resp. vylúčené) do celkového prúdu zmien ekonomického, sociálneho a kultúrneho systému. Identita je teda aj zároveň vhodnou testujúcou oblasťou s výhodou komplexnosti a vzájomnej prepojenosti, a teda podáva najvhodnejší obraz o zmenách a ich podmieňujúcich procesoch a kontextoch zo všetkých troch typov empirických štúdií.

V priebehu rokov 2005-2014 bolo doteraz spracovaných 19 (z toho 4 zamerané na regióny mimo SR) prác na tému identita, zmeny identity resp. meniacu sa identita a podmienky zmien identity:

Bakalárske práce:

- Bálint, M.: Identita Spišskej Soboty. 2007
Angelovičová, A.: Súčasná identita mesta Lipany. 2008
Keblovská, S.: Identita Andalúzie. 2008
Pisková, V.: Súčasná identita obce Prakovce. 2012
Chamcová, M.: Identita Katalánska. 2012
Čičková, S.: Identita obce Súľov-Hradná. 2014

Diplomové práce:

- Polláková, L.: Identita Utahu. 2005
Šveda, M.: Karlova Ves – meniaci sa identita mesta. 2007
Galbavý, T.: Meniaci sa identita obce Trebatice. 2007
Novobilský, P.: Meniaci sa identita obce Belá nad Cirochou v období 1918 – 2006. 2007
Belokostolská, E.: Meniaci sa identita obce Imeľ. 2007
Sveteníková, I.: Chrenová – meniaci sa identita miesta. 2008
Mitaľová, M.: Meniaci sa identita mesta Vranov nad Topľou. 2008
Vachová, M.: Meniaci sa identita mesta Senica a jeho časti Sotiny. 2008
Svoboda, M.: Bernolákovo – fakty ovplyvňujúce identitu obce. 2009
Bálint, M.: Identita Spišskej Soboty a vonkajšie faktory identity. 2009
Keblovská, S.: Identita Granady – stret kríža a polmesiaca. 2010
Baláž, V.: Sociálna modernizácia a integrita obce Bernolákovo. 2012
Pauschek, J.: Zmena identity obce Limbach. 2014

4.1.4 Podmienky zmien identity lokalít

Empirické štúdie sa zameriavali na špecifické obdobie, charakteristické systémovými zmenami spoločnosti aj jej parciálnych oblastí. Urýchľovanie zmien (ktoré Alvin Toffler, 1992, nazýva šokom z budúcnosti) a „kompresia priestoru“ (strata významu vzdialenosti a vznik globálnej dediny, predpovedanej Marshallom McLuhanom), nové priestorové väzby – globalizácia a glokalizácia, príchod miléniového obdobia ovplyvňujúci potrebu novej identifikácie, systémové zmeny spoločnosti (informačná spoločnosť, postmoderná spoločnosť, postindustriálna spoločnosť resp. spoločnosť tretej vlny) a generačné rozdiely sú faktormi ovplyvňujúcimi hlboké transformačné zmeny globálne. Na regionálnej úrovni k tomu v postkomunistickom priestore pristupujú transformačné procesy vo všetkých oblastiach po roku

1989. Tieto procesy a javy tvoria kontexty transformácie lokalít a samozrejme sú aj dôležitými kontextami transformácie ich identity.

Vplyv globalizácie na lokality sa prejavuje predovšetkým v oblasti ekonomickej a sociokultúrnej, pričom ich vplyv je navzájom previazaný. Globalizácia na ekonomickej úrovni znamená nielen kvalitatívne vyšší stupeň ekonomickej internacionalizácie, ale navyše postup smerom od vzájomnej previazanosti, prepojenosti národných ekonomík k ich podmienenosti. Charakteristická je rastúcim transferom technológií a vôbec „technologickým rozmerom“. Globalizácia v kultúrnej rovine zdôrazňuje uniformitu a stratu identity, a preto často dochádza v jej dôsledku k „protitlakom“, zvýrazňujúcim identitu, osobitosť, unikátnosť regiónu resp. miesta. Globalizácia je nielen vytváraním uniformných priestorov bez autenticity, ale predovšetkým šírením (zväčša západných) hodnôt do iných častí sveta, prenosom (vnášaním do iných oblastí) uniformných resp. západných kultúrnych štýlov. Globalizácia je tak v istom zmysle protikladom identity, narúša tradičné hodnoty a životné štýly.

Meniaca sa identita je dôsledkom procesov modernizácie a postmodernizácie, nástupu informačnej spoločnosti a postindustriálnej spoločnosti v období hlbokých generačných zmien. Generácie Y a Z resp. digitálna generácia sú výraznejšie ako v minulých generáciách vzdialené od starších generácií hodnotovo, postojmi, životným štýlom, spôsobom komunikácie, predstavami o živote a práci, trávením voľného času. Podmienky transformácie lokalít (vrátane transformácie ich identity) sú podrobnejšie popísané v monografii Kasala, K. a kol., 2009.

4.1.5 Závery z transformácie identity lokalít SR (Kasala a kol., 2009)

Prvou skupinou aplikácií boli štúdie zamerané na identitu, meniacu sa identitu a faktory zmien identity lokality. Identita v štúdiách bola chápaná ako identita vnímaná samotnými obyvateľmi obcí resp. mestských častí. Sledované boli predovšetkým jednak kľúčové prvky identity a jednak zmeny identity resp. meniacu sa identita. Vzhľadom k charakteru výskumu, jeho objektu a metóde výskumu (väčší význam procedúr kvalitatívneho výskumu) bola nevyhnutná triangulácia metód; podrobnejší pohľad na metodológiu výskumu identity podáva kapitola 2. tejto štúdie.

Identita prechádza – na rozdiel od roly – procesom individualizácie, a preto je silnejším zdrojom významu. Môžeme teda zdôrazniť, že identita

je akýmsi „nosiťom významu“, súvisí s personalitou osoby i miesta (viď Barnes, T., Curry, M., 1983) a v istom zmysle je v protiklade s globalizáciou. „Náš svet a naše životy sú pretvárané konfliktnými trendami globalizácie a identity“ (Castells, M, 1997). Globalizácia je proces, ktorý má tendenciu vytvárať uniformné oblasti a paradoxne v období postmodernej rôznorodosti unifikuje kultúru, hodnoty a životné štýly; akoby nastoľovala opäť aktuálnym motto Ronalda Johnstona (ktoré vyslovil v súvislosti s paradigmatom kvantitatívnej revolúcie a jej vnímaním sveta a jeho rozdielov): „Celý svet sa zdal byť ako Cedar Rapids, Iowa.“ Tak aj v slovenskej spoločnosti môžeme sledovať tento trend k unifikácii, prejavujúci sa najvýraznejšie v prostrediach mladej generácie miest. Šírenie (post)modernizačných trendov tak pripomína hierarchickú difúziu inovácie. Podľa Everetta Rogersa existuje 5 kategórií ľudí podľa toho, ako adaptujú inováciu: inovátori, raní adaptéri (*early adopters*), raná väčšina (*early majority*), neskorá väčšina (*late majority*) a oneskorenci (*laggards*).

Z empirických štúdií, zameraných na identitu (v zmysle identity vnímanej obyvateľstvom) a meniacu sa identitu lokality, možno vyvodiť nasledujúce závery:

- Identita (v zmysle *vnímanej* identity) je chápaná predovšetkým ako *prostredie* prírodné (unikátna poloha morfológická, poloha na kontakte morfológických celkov či na významnom toku alebo voči významnému vrchu, estetická hodnota prírodného prostredia, významná prírodná hodnota v danej), prostredie sociálne (susedstvo, komunita, spolky, farnosť) a kultúrne dedičstvo (charakteristický architektonicko-urbanistický ráz, významné dominanty a pamiatky).
- Hlboké zmeny identity sú charakteristickou črtou vývoja obdobia posledných desaťročí – modernizácia (vidiecke obce, pôvodne samostatné obce a dnes súčasť veľkých miest v 50. a 60. rokoch 20. storočia) a globalizácia (výraznejšie v mestách, v období po roku 1990) priniesli radikálne zmeny identity: uniformizáciu vedúcu k uniformite životného štýlu a hodnôt, pluralitu vrstiev, postojov, záujmov a príležitostí, prehľbujúci sa medzigeneračný rozpor.
- Predovšetkým medzigeneračný rozpor sa prejavuje v odlišnom nazeraní na identitu, jej zmeny (staršou generáciou chápané skôr negatívne), na zmeny dôležitých prvkov identity resp. ich skupín (susedstvo a rodina resp. spoločenstvo ako jeden z najdôležitejších prvkov identity mladšie generácie nepovažujú za tak dôležité a pod.).
- Zmeny aktérov a stretov; významnými aktérmi sa stávajú jednak ovplyvňovatelia verejnej mienky (vrátane populárnych osobností) a jednak tvorcovia rozhodnutí (investičné a developerské spoločnosti, zasahujú-

ce do „prirodzeného prostredia“ – čo je vnímané negatívne ako rozpor so „starým dobrým svetom“, ale i pozitívne ako šanca riešiť problémy lokalít); stretmi už nie sú ako predtým sociálne konflikty, ale generačné a konzervatívno – liberálne spory.

- V identifikácii zmien identity lokality medzi prevládajúce trendy v lokalitách možno zaradiť nasledovné: presun dôrazu z prírodných elementov na sociálno-kultúrne; odlišnosti v chápaní identity medzi generáciami (odlišný postoj mladšej časti generácie Y a generácie Z nielen k prvkom, tvoriacim identitu lokality, ale aj k identite ako takej a k identifikácii); rastúci vplyv „nových symbolov“ na identitu miesta (nákupné strediská a nové developerské aktivity); snaha o oživenie starých pôvodných identifikačných prvkov (hody a podobné komunitné stretnutia, oživenie činnosti farností a susedstiev);

„Globalizácia versus identita“ znamená pre zástancov „starého dobrého sveta“ stret starého a nového, známeho a neznámeho, poriadku a neusporiadanosti, „dobrých“ hodnôt a straty významu, citu pre zmysel a straty zmyslu.

Procesy zmeny identity majú úzky súvis s procesmi modernizácie a postmodernizácie. Modernizácia a postmodernizácia mala a má vplyv predovšetkým na zmeny resp. stratu identifikačných báz jednotlivca, skupín a miest ako teritoriálne vymedzených skupín. Modernizácia ako proces prebehla v podmienkach slovenskej spoločnosti v súvislosti s neskorším rozmachom urbanizácie a neskorším nástupom prvej priemyselnej revolúcie oneskorene, v mnohých oblastiach až v 20. storočí.

M. Castells (1997) identifikuje sociálne korene islamského fundamentalizmu v moslimských krajinách (severná Afrika, Irán) v štátom organizovanej prvej vlne modernizácie (koniec 50. a 60. roky), ktorá podmienila migrácie z rurálnych oblastí do miest. Títo frustrovaní obyvatelia miest s vidieckymi koreňmi (študenti a učitelia, obchodníci a remeselníci) sa o v druhej fáze modernizácie (neúspešná ekonomická modernizácia 70. a 80. rokov) spojili s ďalšou vlnou obyvateľov vidieka smerujúcich do neúspešne modernizovaného poľnohospodárstva a vytvorili základ novej islamskej identity. Kolaps nacionalistických projektov viedol k destabilizácii spoločnosti, sociálnemu napätiu a násiliu a k rastu fundamentalizmu a radikalizmu.

Táto história sa modifikovane opakuje aj v iných oblastiach sveta. Slovenská spoločnosť zaznamenala podobné migrácie do nových štvrtí počas socialistickej výstavby, kedy vznikali nové sídliskové štvrte často na území

pôvodne samostatných obcí s vlastnou špecifickou identitou (Karlova Ves v Bratislave). Novovytvorené celky stratili svoju identitu (stratou významu svojich identifikačných prvkov) a zanikol v nich duch komunity, spoločne zdieľajúcej priestor, so spoločnými hodnotami, miestami stretnutí a s dôrazom na komunitné vzťahy. Situácia sa akoby opakuje v období posledných dvoch desaťročiach, kedy dochádza k suburbanizácii – opačnému trendu, charakteristickému odchodom obyvateľov miest do okolitých obcí, a tým k narúšaniu ich identity. Modernizácia a postmodernizácia sa dotýka aj rurálnych oblastí. Suburbanizácia vedie k vzniku „zmiešanej identity“. Postoj „domácich“ voči prisťahovalcom je buď neutrálny alebo postoj odmietania, neakceptovania nových postojov, úspešných podnikateľov, ľudí, ktorí nenachádzajú spoločné témy a názory v komunikácii alebo ju odmietajú. Dôsledkami týchto procesov môže byť aj spomínaná vykorenenosť časti obyvateľstva alebo nesúrodosť v skladbe obyvateľov lokality, zvýrazňujúca stratu jej identity a ducha miesta. V podmienkach našej spoločnosti nie je pravdepodobný vývoj smerujúci k násilnostiam, pravdepodobné je však zvýraznenie stretov záujmov a konfliktov medzi jednotlivými skupinami. Je preto dôležité smerovať aktívnu politiku k posilňovaniu spoločnej identity, zdieľaným hodnotám, nachádzaniu mostov medzi jednotlivými skupinami obyvateľov, k ich spoznávaniu a spoločným aktivitám, posilňujúcim pocit vzájomnosti a užitočnosti.

Pluralita identít (človeka ako sociálneho resp. socializovaného jedinca) je zdrojom stresu a rozporu ako v sebareprezentácii tak v sociálnej akcii (Castells, M., 1997, p. 1). Jednotlivec je čoraz menej vnútorne konzistentný a je „tvorený“ mnohými identitami. Pluralizmus identít je nielen „vnútorný“, ale aj „vonkajší“, má sociálny a sociálno-politický rozmer. Napriek zmiešanému charakteru spoločnosti na Slovensku by sme mohli hovoriť o spoločnej sociálnej identite obyvateľov Slovenska, o spoločných hodnotách, prvkoch mentality, postojoch a prvkoch spôsobu života (kresťanstvo, senzitivita, kolektivismus a pod.). Multikultúrna spoločnosť, zjednocujúca sa Európa, rastúce migrácie vedú k zmenám v štruktúre obyvateľstva, ktoré mnohí vnímajú ako ohrozenie identity. To, čo sa deje na lokálnej úrovni v súvislosti s procesom suburbanizácie, teda prebieha aj na nadregionálnej úrovni.

Dôležitým prvkom, utvárajúcim sociálnu podobu nielen lokalít, ale celej slovenskej spoločnosti, sú generačné rozdiely. Spoločnosť rozdeľujú predovšetkým rozdiely hodnôt, životných štýlov, spôsobov komunikácie a vytvárania vzťahov najmä medzi generáciou „starších“ (generácie až po generáciu X – narodení v 60. a 70. rokoch) a „postmodernými“ generáciami

Y (narodení od polovice 70. rokov do polovice 90. rokov 20. storočia) a najmladšej generácie Z. Nepochopenie rozdielov medzi generáciami vychádza z obojstranného nepoznania. Situácia sa na prvý pohľad nejaví dramatická, niektorí autori však upozorňujú, že začína vojna generácií, ako to naznačujú skupiny na sociálnej sieti facebook. Konflikt resp. rozpor „starí vs. mladí“ má nasledovné charakteristické rysy: „starí“ – (generácia päťdesiatnikov resp. šesťdesiatnikov a starších) – tradičné hodnoty, postoje, normy správania a viery, tradičné identifikácie a sociálne vzťahy, iný spôsob komunikácie (a času – „plynuci“ čas: prijímanie správ v postupnosti, ako ich podáva televízia alebo rozhlas) vs. „mladí“: pluralizmus, nonkonformizmus, neformálne identifikácie, subkultúry, malá spätosť s miestom, nuda a dezilúzia, rýchlosť a skratkovitosť v prijímaní informácií (a dôraz na vlastný výber správ v období charakteristickom informačným šumom) a v komunikácii. Dôsledkom je stret hodnôt v SR: mladí a mestá – „liberalizmus“ vs. „väčšinovo tradičionalistická“ spoločnosť s hodnotami ako národ a vlastenectvo, rodina... V dôsledku toho dochádza k odcudzeniu a možným budúcim konfliktom.

Transformačné procesy sa šíria v spoločnosti spôsobom, ktorý popisuje difúzia inovácie. Pôvodca teórie difúzie inovácie Everett M. Rogers v úvode k tretiemu vydaniu svojej práce (Rogers, E., M., 1983, p. 16) definuje inováciu ako „myšlienku, prax alebo objekt, ktorý je prijímaný ako nový jednotlivcom alebo inou prijímajúcou jednotkou“. „Difúzia je proces, ktorým je inovácia komunikovaná prostredníctvom určitých kanálov v čase medzi členmi sociálneho systému“ (Rogers, E., M., 1983, p. 5). Pri procese difúzie inovácie môžeme rozoznávať niekoľko typov prijímateľov inovácie: inovátori – raní adaptéri – raná väčšina – neskorá väčšina – oneskorenci (Rogers, E., M., 1983, p. 247). Transformácia spoločnosti vo všetkých jej zložkách, jej modernizácia resp. postmodernizácia sa šíri procesom hierarchicko-susedskej difúzie inovácií. Kým susedský (kontaktný) charakter šírenia sa prejavuje najmä v rurálnych oblastiach, hierarchickú podobu nadobúda šírenie sa procesov transformácie a modernizácie v mestách; hierarchicky najskôr v najväčších z nich a najprv inovátormi – skupinami obyvateľstva, ktoré najviac prijímajú „inovácie“, a teda najskôr u vzdelaného obyvateľstva, otvoreného voči vonkajším vplyvom a s dostatkom informácií, v strednej a vyššej príjmovej kategórii. Podľa takejto predstavy teda procesy a trendy, ktoré najprv prebehnú v inovatívnych oblastiach vyspelých krajín (veľmi často sú nimi časti obyvateľstva San Francisca a Los Angeles v Kalifornii), sa neskôr šíria v iných menej inovatívnych prostrediach (do veľkých miest USA, neskôr Západnej Európy a Japonska, až nakoniec do rurálnych prostredí najmenej rozvinutých krajín). V tejto súvislosti je potrebné zmieniť sa o šírení inovácií v organizácii (organizáciou môže byť aj priestorová jednotka – lo-

kalita alebo štát). Inovácie sú podľa Rogersa šírené v organizáciách dvoma typmi: kolektívnymi rozhodnutiami alebo rozhodnutiami na základe autorít s veľkým vplyvom. E. M. Rogers pritom zdôrazňuje úlohu ovplyvňovateľov verejnej mienky (opinion leaders); tými sú najmä médiá a výrazné osobnosti z oblasti zábavy. Osobnosti môžu výrazne ovplyvniť šírenie pozitívnych i negatívnych ideí, a teda majú aj dosah na formovanie spoločnosti, jej identity, na jej transformáciu a modernizáciu resp. návrat k pôvodnej tradičnej rovnováhe. Spoločnosť je vytváraná a definovaná aj jej hodnotami, a preto je úloha nielen tvorcov rozhodnutí, ale aj ovplyvňovateľov verejnej mienky.

R. Klobucký (1999) uvádza podľa práce (Berger, P., L., 1997) štyri prevládajúce kultúry mládeže v súčasnej dobe globalizácie:

1. (sub)kultúra Davosu (úspešní kozmopolitní obchodníci, komunikujúci po anglicky, využívajúci informačné technológie, žijúci vo veľkých mestách;
2. medzinárodný univerzitný klub (oproti predchádzajúcej kultúre, ktorá je ekonomickou elitou, je táto skupina intelektuálnou elitou zakademickej pôdy a mimovládnych organizácií, vrátane ekologických hnutí);
3. (sub)kultúra McWorld, ovplyvnená populárnou hudbou, módou a spôsobom života (jej súčasťou sú rôzne subkultúry; autor uvádza technoscénu, graffiti, skinheads, punk);
4. evanjelický (správne: evanjelikálny) protestantizmus - radikálnejšia a fundamentalistickejšia forma protestantizmu, s dôrazom na osobné obrátenie a morálne hodnoty. Všetky tieto kultúry pochádzajú podľa autora zo Západu a R. Klobucký zdôrazňuje ich vzájomné konflikty (konflikt medzi stúpenkami kultúry Davosu a ekologmi z druhej kultúry, konflikt medzi konzumizmom kultúry McWorld a hodnotami evanjelikálov).

Postkomunistická transformácia, ktorou prechádza slovenská spoločnosť, síce nemá priame „vzory“ - krajiny s podobnými skúsenosťami v minulosti, ale určitú podobu a inšpirácie je možné hľadať napr. v skúsenosti Španielska v období po odstránení frankistickej diktatúry. Španielsko po smrti diktátora Franca zažilo kultúrnu revolúciu La Movida, charakteristickú uvoľnením a slobodou vyjadrenia po období frankistického útlaku. Protikultúra tohto obdobia (ktoré bolo špecifické aj transformáciou ekonomiky a samozrejme politického systému) pochádzala z Madridu a bola spätá s drogami, pouličným životom, hudbou, filmom (Pedro Almodóvar), módou a graffiti. Hedonistická kultúra La Movida nemá v realite postkomunistickej transformácie SR takú výraznú paralelu, uvoľnenie tu bolo miernejšie. Inšpiratívnym však môže byť práve aj v súvislosti s generačným vývojom.

Rýchly vývoj a uvoľnenie po Francovej smrti viedol k rastu individualizmu v spoločnosti, kde mal dovtedy jednotlivec malú možnosť ovplyvňovať výraznejšie svoje prostredie. Uniformná spoločnosť sa v dôsledku rastu príležitostí pre jednotlivca zmenila na spoločnosť s rôznorodými postojmi, normami, hodnotami, životnými štýlmi a orientáciami. Dôsledkom je nielen radikalizácia postojov (regionalizmus a pod.), ale aj zdanlivo protichodné tendencie v španielskej spoločnosti (na jednej strane výrazné prejavy liberalizmu v rastúco sekularizovanej spoločnosti, na druhej strane napr. demonštrácie niekoľko sto tisíc ľudí v Madride proti politike podporovania umelého prerušenia tehotenstva). V súčasnosti však rastie konflikt sloboda vs. zodpovednosť, spoločnosť akoby stála pred úlohou začať žiť viac pre zodpovednosť.

Súčasnú dobu dáva nové výzvy a nové príležitosti pre jednotlivcov (Naisbitt, J., Aburdene, P., 1992). Manuel Castells však zdôrazňuje vzájomné prepojenie individualizmu a komunalizmu; jednotlivci sú súčasťou komunít, čo sa ešte viac zvyrazňuje v období informačnej spoločnosti – sieť je miestom identifikácie, útočiskom, okrem iného religióznych fundamentalistov a extrémnych nacionalistov (<http://globetrotter.berkeley.edu/people/Castells/castells-con6.html>, 2001); a Castells zdôrazňuje prípravu na budúcu spoločnosť: edukáciu smerom k schopnosti adaptovať sa. D. Bell (1973) hovorí v súvislosti s postindustriálnou spoločnosťou o hre medzi ľuďmi a informačnou spoločnosťou sa spája s dobrovoľnou kooperáciou skôr ako s konkurenciou a nespôlpracujúcim individualizmom.

Ekonomická transformácia je jedným zo základných procesov transformácie spoločnosti na Slovensku i v ostatných postkomunistických krajinách. Transformácia z ekonomiky centrálne plánovanej na trhové, premena vlastných vzťahov, oživenie a reštrukturalizácia bankového a celého finančného sektoru, terciarizácia ekonomiky, modernizácia priemyslu rozvojom sektorov s vyššou pridanou hodnotou, výrazný proexportný trend otvorenej ekonomiky a pod., prebiehajú paralelne v období celosvetových trendov globalizácie svetovej ekonomiky a prechodu z industriálnej spoločnosti na ekonomiku informačnej spoločnosti. Zmena štruktúry priemyslu a exportu z dominancie základných a ťažkých odvetví bola v prvej fáze tranzitívneho obdobia (prvá polovica 90. rokov) charakteristická útlmom a postupnou likvidáciou zbrojárskych odvetví, neskôr prechodom z ťažkých odvetví na

finalizujúcejšie odvetvia priemyslu a paralelne investíciami do technológií a ekológie.

Lokalít sa tieto zmeny dotýkali okrem iného zmenou „modelu“ – základných princípov plánovania – fungovania ekonomiky v priestorovom priemete. Ten bol v socialistickom období typický rozvojom na základe nosných priemyselných závodov, ktoré priťahovali ďalšie investície a zamestnanosť („doplnková“ zamestnanosť žien sa riešila zakladaním textilných, odevných či potravinárskych závodov). Vytvorila sa tak nerovnovážna situácia: po páde centrálne plánovanej ekonomiky jednak chýbali malé a najmä stredné podniky (dôležité pre „rozhybanie ekonomiky“ najmä v prechodných obdobiach a v období systémového prechodu na iný typ ekonomiky) a veľké podniky neboli svojou veľkosťou alebo technologicky konkurencieschopné (príklad postupného úpadku VSŽ). Oživenie ekonomiky priniesli predovšetkým zahraničné investície, (príkladom môže byť Strečno), kde prvotná investícia Kia Motors v regióne Žilina podmienila ďalšie investície a samotné Strečno sa stáva vďaka následným investíciám v lokálnom priemyselnom parku dôležitou súčasťou vytváraného klastru. Avšak aj iniciatíva domácich podnikateľov sa mohla stať významným činiteľom, ktorý sa podpísal na pretvorení ekonomiky lokalít, prípadne následne aj regiónov. Príkladom môže byť Nová Dubnica, kde zamestnanci bývalého EVÚ ZŤS veľmi rýchlo založili v meste nový elektrotechnický podnik (NES), ale aj nadviazali styky so zahraničím, čo sa následne prejavilo príchodom zahraničných investorov do regiónu (nemecká firma Leoni Slovakia pôsobila spočiatku len v Novej Dubnici, neskôr sa rozšírila aj do Trenčianskej Teplej, Trenčína a Ilavy.

Zahrančné investície do automobilového a elektronického priemyslu zmenili charakter ekonomiky Slovenskej republiky na výrazne proexportný, finalizovaný a technologicky a kvalifikačne náročnejší a vytvárajú predpoklady pre budúcu možnú pozitívnu zmenu, budujúcu na rozvoji výskumno-vývojovej bázy a zvyšovania inovatívnosti, finalizácie a technologickej pokročilosti výroby. Dôsledkom sú aj regionálne zmeny, najmä ekonomický rast a jeho ekonomické a sociálne dôsledky (zamestnanosť, HDP a mzdová úroveň) v oblastiach, úspešných pri prijímaní zahraničných investícií (Jesný, M., 2009). Dôležitým prvkom pri rozvoji lokality a regiónu je nielen počiatočná investícia (pri nej samozrejme vystupujú do popredia podmienky, ktoré vláda na všetkých úrovniach poskytuje), ale aj perspektíva budúceho napredovania, nadregionálne dôsledky resp. prepojenia rozvoja (vytváranie priestorových klastrov a sietí) a kontext sociálneho rozvoja. To zdôrazňujú aj práce zamerané na ekonomickú transformáciu lokalít – predovšetkým Csongárová (v monografii Kasala a kol., 2009) zdôrazňuje úlohu nosného

podniku (Duslo Šaľa) nielen pri zabezpečovaní zamestnanosti v meste a regióne, ale aj pri výstavbe bytov a sociálnej infraštruktúry – a teda s významnou úlohou pri zabezpečovaní sociálneho rozvoja mesta a regiónu.

Facebook a blogosféra ako súčasť informačnej spoločnosti naznačujú zmeny v SR. Sociálne siete združujú státisíce užívateľov a ich popularita rastie najmä medzi mladými.

Ekonomická, kultúrna a sociálna transformácia lokalít, regiónov i spoločnosti SR ako celku je podmienená politickou sférou, vyžaduje si politickú transformáciu. V období bezprostredne po roku 1989 išlo o celkovú demokratizáciu spoločnosti a vytvorenie pluralitného politického systému. V súčasnosti (obdobie prelomu prvej a druhej dekády 21. storočia) ide o decentralizáciu spoločnosti, tak dôležitú pre optimálne fungovanie lokalít a regiónov. Voľby r. 2010 môžu vytvoriť predpoklady pre zmenu spoločnosti, ponúka sa tu istá paralela s rokom 1989 – konsenzus, zhoda, ktorá vtedy dominovala, teraz chýba; dôležité pre spoločnosť je hľadanie spoločnej ideje, tmelu, ktorý spája všetkých resp. väčšinu spoločnosti. Dôležitosť zásadnej vízie pre rozvoj budúcej spoločnosti zvyrazňuje súčasné obdobie systémového prechodu na spoločnosť postindustriálnu, informačnú a postmodernú. O význame vízie v spoločnosti píše napr. John Naisbitt (1982), kde zdôrazňuje úspech vízie NASA „Dostať človeka na Mesiac do konca desaťročia“ v 60. rokoch 20. storočia jej zdieľaním dostatočne veľkou časťou populácie. Spoločnosť v USA je rozdelená na dve polovice, o čom svedčia aj výsledky posledných troch prezidentských volieb, predovšetkým v roku 2000. Podobne aj spoločnosť v postkomunistickom priestore, Slovensko je príkladom takéhoto prechodu a s ním súvisiaceho rozdelenia spoločnosti. Tmelom, zjednocujúcim spoločnosť, v minulosti bývali identifikačné bázy – miesta stretávania sa členov spoločnosti. Na lokálnej úrovni to boli rodina, susedstvo, farnosť a ďalšie formálne a neformálne skupiny obyvateľov, náročný obchod, profesijná organizácia a podobne. Úlohu týchto inštitúcií ako identifikačných báz narúšali procesy industrializácie a socialistickej industrializácie, ktoré sprevádzala rastúca urbanizácia. V dvoch etapách (medzivojnové obdobie a potom najmä 50. a 60. roky) sa tak narušili hlavné identifikačné bázy. Americký konzervatívny sociológ Daniel Bell v tejto súvislosti vyzdvihuje vo svojej práci *The Cultural Contradictions of Capitalism* (Bell, D., 1976; kniha bola zaradená literárnou prílohou britského denníka Times medzi 100 najvplyvnejších kníh) význam kresťanstva v období moderny: kresťanstvo je nielen naplnením túžby každého človeka po transcendencii, po niečom, čo ho presahuje, realizáciou prirodzenej spirituality, etickou normou, dáva jednotlivcovi zmysel a nádej, ale má aj veľkú sociálnu funkciu ako priestor

služby, charity a sociálnej identifikácie. A D. Bell zdôrazňuje práve kombináciu týchto funkcií ako synergický efekt a píše o potrebe zaplniť miesto uprázdnené kresťanstvom.

Pre obdobie najmä po roku 2000 je charakteristické striedanie generácií, postmodernizácia a všeobecne možno konštatovať väčšia otvorenosť – sociálne a kultúrne vplyvy, suburbanizácia a druhé bývanie, zahraničné investície, globalizáciou podmienené prísuny cudzích prvkov v lokalitách (Irish puby a ázijské reštaurácie...) a vytváranie uniformných priestorov... Na druhej strane ale snaha o posilnenie miestnej identity a návrat ku koreňom. Na lokálnej úrovni sa prejavuje podporou tradičných identifikačných báz a prvkov identity – tradičné hody a jarmoky, obnovenie spolkovvej činnosti, remeselných aktivít, „návrat k histórii“ (historické pochody v mestách, aktivita súborov historického šermu, rôznorodé aktivity v hradoch a pod.). Na regionálnej a celoštátnej úrovni je to zdôrazňovanie regionálnych väzieb a identity (Spiš) národných a kresťanských princípov, posilňovanie tradícií, snaha o podporu rodiny, jazyka a pod.

V súčasnosti sa často zdôrazňuje heslo jednota v rôznorodosti. Motto Indonézie (*Bhinneka Tunggal Ika*) a USA (*E pluribus unum*) sa dnes stáva ešte významnejším v súvislosti s pojmom multikultúrna spoločnosť. Multikulturalita však často znamená uprednostňovanie menšín, a tým narušanie prirodzenej identity, formovanej na konkrétnom území v konkrétnom historickom procese za účasti skupiny ľudí, ktorí zdieľali na tomto území spoločné prvky a vytvárali spoločne hmotné dobrá i nehmotné hodnoty. Transformácia ekonomiky, sociálneho systému, kultúry, politickej sféry je nevyhnutným javom, ktorý zvyrazňuje systémové zmeny spoločnosti a globalizácia. Revolúcia znamená pretrhnutie zväzkov s minulosťou. Slovenská republika (vtedy ešte ako súčasť Československa) na revolúciu už raz – po druhej svetovej vojne doplatila. Jej dôsledkom bolo odstránenie všetkého minulého a následne pocit prázdna a vykorenenosti – roľníkov, ktorí stratili prácu, intelektuálov, ktorí sa stali ideologickými nepriateľmi a stratili právo na svoj názor, súkromníkov, ktorí boli zaradení medzi nepriateľských kapitalistov.... Zmeny v lokalitách však dodávajú nádej, že v budúcnosti môže slovenská spoločnosť ísť cestou prepojenia „starého dobrého“ s „novým užitočným“ (a nevyhnutným).

Pod'akovanie

Vydanie tejto kapitoly bolo finančne podporené grantom VEGA č. 1/1143/12 s názvom „Regióny: vývoj, transformácia a regionálna diferenciacia“.